مێژووی بزوتنەوەی(بابییە – بابیی) وسەرهەڵدانی

★هاشم عاسی کاکەیی★

هەندێ جار کە موتالاَی کتێبە مێژوویەکانم دەکرد ، جارجار چاوم دەکەوتە زاراوەی (بابییە و بەهائییە)،نەم دەزانی ئەمانە کێن وخەڵکی کوێن و بیرو باوەڕیان دەبێ چی بێت و هەگبەی (باب) دەبێ چی تێدابووبێ و لە چی دوابێ ، هەروەها پەیوەندی ئەم گرۆیە چی بێ لە گەڵ ئیسماعیلیەی فاتمی و بیروباوەڕە باتنی یەکانی وەك (هەقەو ئەهلی هەق ودروزو نوسەیری) و پاشان فەلەیان وجولەکە و زەردەشتی . لە راستیدا بەندە بەسەرهاتی باب و ئەو ئافرەتە ناودارەیان (قرة العين)وچۆنیەتی سەرکوت کردنی بزاڤەکەیان و ئەنفال کردنیان کە سەرچاوە ئێرانییەکان خۆیان دان بەم راستیەدا دەنێن ، سەرنجی راکێشام و پێم باش بوو لەم جۆرە بابەتە بە زمانی کوردی لە مەڕ ئەم بیروباوەڕەوە بنووسم و سەرچاوەکانیش بەراوورد بکەم و بەلای راستیەکاندا بڕۆم .

لێکۆڵەران راو بۆچوونی جودایان هەیە سەبارەت بە پەیدا بوونی ئەم بیروباوەڕە نهێنی یەی بابیەو سەرهەڵدانی و پێناسە کردنی ، هەیانە وتوویە : ئەمانە گرۆیەکن لە گرۆیانی شیعە و هەندێکیشیان لەو باوەڕەدا بوونە کە ئەمانە لە نێوان شیعەو سوننەدا بوون ، کە هەندێکیش وتوویانە : ئەمانە ئایینێکی نوێیان پەیدا کردوە . دیارە ئەم لێکدانەوەیەش ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو رەنگاو رەنگییەی لەم ئایین و باوەڕەدا بەرجەستە بووە ودێتە پێش چاو کاتێك دەچیتە ناوەڕۆکیەوە کەسانێکیش هەن لە مێژووی سەرهەڵدانی ئەم تایەفەیە دوو دڵن و مێژووی سەرهەڵدان و بزاڤەکە گەلەك بە کۆنتر دەدەنە قەڵەم بە تایبەتی سەرچاوە مێژوویی یە ئێرانییەکان ، کەچی ئێرانییەکان ئەڵێن نەخێر ئەمانە بە هۆی (میرزا محەمەد عەلی)و(میرزا حوسێن عەلی) نازناو بە (بەهاء)ی کوڕی میرزا بزورگی نوری مازندەرانی سەریان هەڵداوە ، هەمووشمان دەزانین وڵاتی ئێران لانکی سەرهەڵدانی ئەم جۆرە گروپانەیە کە یەکێك لەوانە بابییە و پاشان بەهائیەیە کە لە مێژوودا گۆشەیەکی تایبەت و دیار داگیر دەکەن .لەبەر ئەوە دەتوانیین بڵێین ئێران هەر لە زووەوە مەڵبەندێکی بەرفراوانی دەرکەوتنی ئایین و رێبازو رێڕەوە هەمە جۆرەکان بووە ، بە ناوبانگ ترین ئایینیشی زەردەشتی بووە ، هیچ بە دووری نازانم کە بیروباوەڕی بابییە لە بنەڕەتدا سەر بە ئاینێکی کۆنی ئێران بێت ، بەلاَم لە سەردەمی(باب) جارێکی دی زیندوو کرابێتەوە ، چونکە لە تێڕوانینی موسڵمانانی عەرەب بۆ ئەم بیروباوەڕەی بابییە ، دەخرێتە چوار چێوەی (شعوبییەت)وە ، ئەگەر بێت و مرۆڤایەتیش سەرهەڵدانی ئەم جۆرە بزوتنەوانەی کە لە مێژووی عەرەبدا ناوی نراوە شعوبییەت بە بزوتنەوەیەکی کۆمەلاَیەتی و شارستانی و فیکری دابنێ کە بڕێك لە نەتەوەکانی غەیرە عەرەب وەك کورد و فارس پێی هەستاون لەسەر دەمێکدا بۆ گێڕانەوەی مافە زەوت کراوەکانیان لە ناوچەکانی خۆیاندا ، ئەوا رەنگە تەرازوی هەق هاوسەنگ بێ ، چونکە وادیارە دەسەلاَتدارانی ئومەوی زۆر لە بنەماکانی موسڵمانان دوور کەوتبوونەوە و بەچاوێکی نزم روانیویانەتە موسڵمانی غەیرە عەرەب و ئەم بزوتنەوانەشیان بە گوزارشت کردن لە دەمارگیری فارسەکان لەقەڵەم داوە دژی عەرەب . سەیریش لەوەدایە شعوبییەت تەنها فارس وکوردی نەگرتوەتەوە کە خەریکی سەرهەڵدان بووبن ، بەڵکو رەگەزەکانی وەك (نەبەطی و قبطي وئەندەلوس و زوط لە خەڵکانی سندو زنجەکان) لە ئەفریقیا دەگرتەوە .ئەم بزوتنەوەیشە لە نیوەی دووەمی سەدەی یەکەمی کۆچی دەستی پێکردووە و بەردەوام بووە تا دەمی عەباسییەکان کە بە هۆی ئەبو موسلم خۆراسانی یەوە پەیدا بوون ، خەڵکە داخ لە دڵەکەیش بوونە پاڵپشتی ئەبو موسلم چونکە ئومەوییەکان ئەگەر مۆری قوڕقوشمیان لەگەردنی موسڵمانی نا عەرەب نابێ و ناوی شوێن وزەوییەکانیان لەسەر گەردنی جوتیاری (ئەهلی زیمە – اهل الذمة)کان نووسیبێ بۆ

ئەوەی لە باجدان رانەكەن ، ئیتر چۆن سەرهەڵدان دەست پێ نەكات . شایانی باسە كوردەكان بەشداری بزوتنەوەی بابەكی خورەمییان كردوە بە هۆی (عصبة الكردی) خاوەنی ناوچەی مرندو هۆزەكانی كوردی ئازەربایجان و ئەوانەی لە پشت قەوقازەوە بوون (1) .

زۆر كەس لە مێژوو نوسان وای بۆ چوونە كە بیروباوەری شیعەگەری (التشیع) ئەگەڕێتەوە بۆ بنەڕتێكی فارسەكان ، ئێرانیەكان پادشاكانی خۆیانیان وا دەهاتە پێش چاو ، كە ئەوان لە نەوەی خواكانی دنیان و هەر لەم روانگەیەوە تەماشای عەلی (س.خ.)و نەوەكانی ئەویان دەكرد ، لەبەر ئەوە ملكەچییان بۆ ئیمامان ملكەچییەكی (رەهایە = مطلق)ە ، هەروەها فارسەكان لە ژێر كاریگەری بیروباوەڕی هیندیەكاندا بوونە پێش موسڵمان بوونیان ، شاكانی خۆیانیان بە بەرجەستە بوونی روحی خودا دەدایە قەڵەم كە ئەم روحەیش لە ناو نەوەكانی شاكان دا دۆنای دۆن دەكات لە باوكەوە بۆ كوڕەكەی و ئەمانە لە نورن (2). لەبەر ئەوە دەبینین لە لاپەڕەكانی مێژوودا چەندین شۆرش و بزاڤی ئایینی سەری هەڵداوە لە چەندین ناوچەی جیاجیای ولآتاندا ، هەموو ئەم بزوتنەوانەش پەنایان بردوەتە سەر ئەو مەسەلەیەی دەركەوتنی ئیمامی مەهدی (س.خ.)، یاخود بەكار هێنانی ناوی ئیمامی مەهدی بۆ پشت ئەستوور كردنی شۆرشەكەیان ، یەكێك لەوانەیش ئیسماعیلیەكانن كە بە بناغەدانەری ئەم بیرۆكەیە دێنە ئەژمارو بزوتنەوەی بابییەش دەبەنەوە سەر هەمان رێڕەوی ئیسماعیلیە . زانیارییەكانی (ئیسماعیلیە)یش بریتین لە تێكەڵاوبوونی جۆرەها مەزەوو ئایین و بیروڕای سیاسی و كۆمەڵایەتی جیاوازو بنەماكانی فەلسەفەو زانستە هەمە چەشنەكان ، رێبازەكەشیان زیاتر لە سەر پیرۆزی ژمارە (7) بنیات نراوە كە پیرۆز بووە لە ولآتانی رۆژهەلآتدا ، هەروەها پەنابردنە بەر فلسەفەی (یونانی)و(مانەوەی)ولێكدانەوەكانی باتنی (3) .

هەروەها وتوویانە (ئیسماعیلیە)هۆنراوەیەكی فەلسەفییانەیە بە گوێرەی زەمەن پێشدەكەوێ و خۆی لە گەڵیا رادێنێ ، بە واتایەكی تر واتە : دەرپەڕینی بیری راپەڕیوانەیە لەم دونیای بێ سنوورە ، یاخود بازدانی روحە بەرەو نموونەی باڵای ، ئەم حاڵەتەیش دەریایەكی مەنگی زانیارییە وگڕێكی پرشنگدارەو تیشكێكی روناكەرەوەی شەوە زەنگی دونیای خولقاندن ولە ناوچوونە . هەروەها ئیسماعیلیە ئەو لوغزو مەتەڵەیە كە شیكار كردنی گرانەو ئەو دەرگایەیە كە كلیلی بەردەست نەكەوتووە ، دەریایەكی مەنگەو خەزینەیەكی سەرداپۆشراوە ، تیۆرێكی فەلسەفی یە و بیرۆكەیەكی مرۆڤایەتییە ، لەو رۆژەوە دنیا دروست بووە ئەم هاوشانی هاتووە ، ئیسماعیلیە بە شێوەیەكی گشتی بە ئاینەكەیان دەڵێن (الدعوة الهادیة المهدیة)، زۆری پێ نەچوو بەرەو سستی چوو ، بوە دوو بەشەوە بە هۆی كۆچكردنی خەلیفەی هەشتەمی فاتمی المستنصر باللە ساڵی (487 ك /1094 ز.)، یەكەمیان نزارییەكان بوون كە بوونە لایەنگری كوڕی خەلیفەكەیان (نزاری كوڕی ئەلموستەنسربیلا)هەر چەندە ژمارەشیان كەم بووە بەلآم توانیویانە بە شام و قۆهستان وئەلەموت وئێران و ئەفغاندا بلآو ببنەوە پایتەختەكەشیان(ئەلەموت)بووە. دەوڵەتەكەشیان لە لایەن هۆلاكۆ 654 ك / 1256 ز هەڵوەشایەوە ، بەلآم تا ئێستاش لەو شوێنانەو هیندستان و بەشێك لە عیراق دا هەن ، ئەمڕۆش بە ناوی (ئاغا خانی)یەكان دەركەوتوون كە بەشێكن لە نزاریان . بەشی دووەمی ئیسماعیلیان كە زۆرینەن بە ناوەكانی (الاسماعیلیة المستعلیة - یان الطیبیة) ، یان(البهرة – واتە بازرگان)دەناسرێن (4)

بە قسەی مامۆستا تۆفیق وەهبی : لە سەردەمی هەشتەمی كۆچی لە كوردستان وعیراقی عەرەبداو عیراقی عەجەم ، پیرانی ئیسماعیلی خاوەن بزوتنەوەكانی باتنی تێدا بوون و زیاتر لە 50 هەزار موریدیان پەیدا كردبوو ، هەردوو شاری سلێمانی وكەركوك ببووە مەڵبەندیان و سەرۆكەكانی باتنییەكان مژدەی دەستبەردار بوون لە فەرزەكانی ئایینیەیان بە گوێی خەڵكاندا دەدا بە بۆنەی (قیامة القیامات)واتە بەرپابوونی رۆژی دوایی و پەیدا بوونی حەزرەتی مەهدی – ه. ك. – كەوا سەرۆكی ئیسماعیلی بەرجەستە بوو (حسن الروذباری) كە ناوی بە پیرۆز رادەگیراو دەوترا (علی ذكره السلام)، ئەم پیاوە رۆژی نیوەڕۆی هەینی 17 رەمەزانی 577 ك لە ئەلەموت ئەمەی راگەیاندو ئەم رۆژەش بە جەژن لەقەڵەم درا، چالاكییەكانی باتنییەكان بوونە هۆی دەركەوتنی ئایینی (ئەهل هەق) كەوا پێدەچێ رەگو ریشەی بگەڕێتەوە بۆ بیروباوەڕی(زروانیە)ی ئێرانی . هەروەها مامۆستا توفیق وەهبی ئەڵێ: سەبارەت بلآوبوونەوەی بیروباوەڕی باتنییەكان لە

ناوچەکانی کەرکوك و سلێمانی بە تایبەتی لە سەردەمی مەغۆلەکاندا بەڵگەمان ئەو ناوانەیە وەك (دەربەندی بازیان) کە مستەوفی 734 ك بە دەربەند خەلیفە)ی نوسیوە ، خەلیفەیش نیشانەی ئیمامەکانی ئیسماعیلی (باتنییەکان)ە، کە خۆیان بە خەلیفەی خودا لەسەر زەوی دادەنا . هیچ جیاوازییەکیش نییە لە نیوان واتای (دەربەند خەلیفە) و (دەربەند ئیمام شاھ)تەنیا ئەوە نەبێ کەناوی یەکەم کۆنترە لە دووەم . بەکار هێنانی ناوی لێکدراوی (ئیمام شاھ) نزیکترە لە دەرکەوتنی ((شاھ خۆشین)) کە لە سەردەمی خۆیدا بە (باباخۆشین)دەناسراو لە راستیدا خاوەن بیروباوەڕەکانی باتنیەکان لەم ناوچانەدا نیشتەجێن لە سەدە گەلێکی کۆنەوە و نیشانەی سەرۆکەکانیان بە (بابا)یاخو(پیر) دەناسران و ئەمانە ئەو کۆمەڵە مرۆڤانە بوون لە تورکستان و خۆراسانەوە بە هۆی فشارەکانی مەغۆل و داگیر کردنی خاکیان لە چەشنی پەنابەر خۆیان دەگەیاندە چیاکانی زاگرۆس وئەنەدۆڵ و سوریە (5) .لەگەل پەیدا بوونی سەلجوقیەکان لە ناوچەکانی ئێران و دەستبەسەرا گرتنیان بەسەر ئەو ناوچانە ، خەلیفەی عەباسی (القائم بأمر الله) هەستا بە پێشوازی کردن لە سوڵتانی سەلجووقی (توغروڵ بەگ)و سوپاکەی هاتنە ناو بەغداوە بە بێ شەڕ ، پاشان بەربوونە گیانی دانیشتوان لە کوشتن وبڕین وخەلیفەیش هەر ناوی هەبوو ، ئەمیان لادەداو ئەویان دادەنا ، سەلجوقییەکان وایان دەدایە قەڵەم کە فەرمانڕەواییان لە خواوە وەرگرتووە و لە سەر خەڵکیش پێویستە ملکەچیان ببن , بۆیە وەزیرەکەیان (نظام الملك) دەیگوت : خودا خۆی سوڵتانی هەڵبژاردوە لە سەروی بەندەکانیەوە ،وای لێکردن هەموو ملکەچی بن و لێوەی داوای یارمەتی و دەسەلات بکەن ،بەلام سوڵتان خۆی هێزو دەسەڵاتی لە خوای خۆی وەردەگرێ بۆیە بوەتە جێگای بڕوای بەندەکانی (6). هەرلەسەردەمی سەلجووقییەکاندا دەبینی بیروباوەڕەکانی عیلمی کەلام و سۆفیگەری پەرەی سەندووە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی سەلجۆقییەکان بە دوور خستنەوەی خەڵکی لە کاروباری سیاسی وملکەچی کردنیان بۆ سوڵتان . رەنگە سەردانی سوڵتان(توغروڵ بەگ) بۆ لای (بابا تاهیری عوریان) هەمەدانی کە شاعیرێکی کوردی ئەهلی هەقی رێبازگەی سۆفیزم بوو ، گوێ گرتنی لە نەسیحەتەکانی لە بەڵێنی دا بە (بابا)داخوازییەکانی جێبەجێ بکات ، یەکێك بوو بێ لەم مەبەستانەی سەلجۆقییان هەروەها (نظام الملك)باوەشی بۆ سۆفییان کردبووەوە لە کۆڕو کۆبونەوەیاندا بەشدار دەبوو ـ خەلاتی دەکردن و خۆی بە خزمەتکاری ئەوان دەزانی وچەندەها تەکیەو خانەقا پەیدا بوون (7) . گێڕانەوەی هەندێك لەم بابەتانە تەنیا بۆ ئەوە بوو کە خوێنەر لایەلای ئەو شتانەدا بڕوا کە بە گشتی لای مرۆڤ پیرۆز بوون کە هەندێ جار خۆیان ئەو ناونازناوانەو دەسەلاتانەیان بۆ خۆیان دادەتاشی بۆ سوودی خۆیان و دارودەستەکانیان کە بتوانن لەم رێگایانەوە بگەنە مەرامەکانیان ، ئێرانییەکانیش یەکێکن لەو گەلانەی توانیویانە هەندێ بیروباوەر پەیدا بکەن و داتاشن بۆ وەرچەرخان و گۆڕانکاری کردن لە ژیانی کۆمەڵگاکەیاندا ئەمەش زیاتر وەك لە سەرچاوەیەکدا هاتووە لە سەدەی 18 و19 گوایە ئێران کەوتبووە بەر گێژەنگی مشت ومڕی ناوخۆ بە هۆی دور کەوتنەوەی شاهانی خاوەن دەسەلات لە خەڵکەوە بە تایبەتیش پیاوانی ئایینی ، لەبەر ئەوە لە زۆر شوێن و شاردا شۆرش دەست پێدەکات هۆکەشی دیارە کە ئاستی بژیوی خەڵك لە باشیدا نەبووە ، جگە لەوەیش ئێران بەشی زۆری دانیشتوانی شیعە مەزەو بوونە و ئەوانی تریش پێکهاتەی زەردەشتی و ئایینە باتنیەکان و جوولەکە و فەلە بوون ، دیارە ئەم ئایین و مەزەوانەیش لە نیوان خۆیاندا ناتەباو ناڕێك بوونە و خەڵکان لە یەکتر دور کەوتبوونەوە ، ئارایان ساردو سڕ بووە ، هەروەها هەر یەکێك لەو بیروباوەڕانە ئەوەی دی بە گلاو زانیووە لەعنەتیان لە یەکتر کردوە ، ئەڵێن بارودۆخەکە وای لێهاتبوو بە رۆژی قوڕ و باران چوونە دەرەوە بۆ کەسانی جولەکە و زەردەشتی تالوکەیەکی گەورە بووە نەوەکو خەرقەی تەڕی زەردەشتییەك لە موسڵمانێك بکەوێت گەر ئەوە روویدابا ، دەبوایە کابرای زەردەشتی بە خوێنی خۆی ئەم گوناهەی بشتایە ! یاخود ئەگەر موسڵمانێك دراوی لە زەردەشتییە وجولەکە و فەلە وەرگرتبا ، دەبوایە پێش ئەوەی بیخاتە گیرفانی پاك بیشوات و بیسملی بکات ، خۆ ئەگەر جولوکەیەکیش چاوی لێبوایە منداڵەکەی چۆڕە ئاوی بە سواڵکەرێ موسڵمان دەدا ، بە باشی نەزانیوە دەبوایە پیاڵەکەی بشکاندایە ! زەردەشتیان تا بۆیان کرابێ خۆیان لەم هەراو شەڕو نەخۆشی یە بە دوور گرتووە .گەلانی ئێران لەم ماوەیەدا دژی زانست و زانیاری و یاساو یەکسانی بوونە و هۆکارەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵگایان لەبەر چاو گلاوو دژی ئاین بووە .وەك ئەڵێن ئەم گێرەو کێشەیە رێگا خۆشکەرێك بووە بۆ پەیدا بوونی زاتێك بە ناوی (باب

– دەروازە)بە گوێرەی بۆ چوونی بابییەکان – دەست ئەکاتە بزوتنەوەیەك بە ناوی (بابییە)وبەم ناوەشەوە دەناسرێ (8) .

مژدەی دەرکەوتنی (باب) :

(شێخ ئەحمەدی ئەحسائی)سەرۆکی تایفەیەك بوو بە ناوی (الشیخیة)کە گرۆیەك بوون لە شیعەو بیروباوەڕە باتنیەکانی ئێران ، ئەم شێخە لە زۆربەی نووسینەکانیدا ئاماژەی دەکرد بە دەرکەوتنی ئیمامی مەهدی بە بۆنەی تێپەڕبوونی هەزار ساڵ بەسەر بزربوونی لە پێش چاوان ، کاتێکیش روی کردە ئێران بەهەر شارێك دا گوزەری بکردایە بە یەکێك لە موریدانی رادەسپارد کەوا وەختە ئیمام زهور بکات و دەبێ ئامادەیی خۆیان دەربڕن بۆ پاڵپشت کردنی و پێشیانی راگەیاند کەوا لە گەڵ دەرکەوتنی ئیمام زۆرێك لە بیروباوەڕەکانی ئێستا دەگۆڕێ . شێخ ئەحمەد لە دوا رۆژانی ژیانیدا وەسیەتی کرد کە (سەید کازمی رەشت)ی ببێتە جێنشینی و راشیگەیاند کە لەو زیاتر کەس لە مەبەستی من تێناگات ، بۆیە دەبێ زانیارییەکانم لای ئەو دەسگیرتان بێت چونکە ئەو لە کاکڵەی قسەکانم تێدەگات . ئینجا شێخ ئەحمەد بە سەید کازمی راگەیاند دەبێ بێدارو ئاگادار بێت ، چاوەڕوانی دەرکەوتنی ئیمامی مەهدی بکەیت ! دیارە شێخ دەمرێو ئەو رۆژە بە چاو نابینێ ، ئینجا سەید کازمی رەشتیش ساڵی 1843 ز لە کەربەلا کۆچی دوایی دەکات و ئەو رۆژە نابینێت ، بۆیە لە پاش خۆی کەسی نەکردە جێگری ، لەم بۆنەیەوە شەیخییەکان(الشیخیة)بوونە سێ گرۆوە ، گرۆیەکیان بوونە سەر بە (محەمەد حەسەن گەوهەر)یدانیشتووی کەربەلا . گرۆی دووەمیان کەوتنە تەك (حاجی کەریم خانی قاجاری) کە لە (کرمان)ی ئێران دادەنیشت . بەڵام گرۆی سێیەمیان نەکەوتنە تەك نە ئەمیان و نەئەویان ، بەڵکو دەستیان کردە هاتوچۆی شاران بۆ گەڕان بە دوای زهور کردنی ئیمام کە لای ئەمان کاتی دەرکەوتنی هاتبوو ، سەردەستەی ئەم گرۆیەش کابرایەك بوو بە نێوی (مەلا حوسێنیبەشرەوی) کە زۆر پەیوەندی بە سەید کازمی رەشتی یەوە هەبوو . مەلا حوسێن بەشرەوی لە دوای سەختیەکی زۆر توانی (ئیمامی پەیماندار – الامام الموعود)لە کەسایەتی گەنجێکی خەڵکی شیراز بدۆزیتەوە کە ناوی (سەید عەلی محەمەد)بوو ، کە دواتر ناوی خۆی نا (باب – دەروازە)و لە ویشەوە (بابییە)و پاشان (بەهائییە)دەرکەوتن .سەید عەلی تەمەنی 24 ساڵ بوو کاتێ چاوی بە مەلا حوسێن کەوت لە(بوشەهر)و (شیراز) سەر قاڵی بازرگانی بوو لە تەك خاڵۆیدا لە ساڵی 1840 ز. سەردانی کەربەلای کردبوو ، ئامادەی وانە وتنەوەی سەید کازمی رەشتی ببوو ، ئەشڵێن رەشتی خۆشی دەویست و رێزی لێدەنا . لە راستیدا ئەوەی بوەتە هۆی ئەوەیمەلا حوسێن بەشرەوی ئەم سەید عەلی محەمەدە بە مەهدی و دۆنی مەهدی بزانێ ئەوە بووە چەند پرسیارێکی نەهێنی ئامێزی شێخی ئەحسائی و رەشتی لێپرسیوە ، ئەگەر تووانی وەڵامی نهێنییەکانی بدرکێنێت ، ئەوا یەعنی ئەو ئەو زاتەیە کە بە شوێنیدا وێڵن و بۆی دەگەڕێن و چاوەڕوانی دەرکەوتنی ئەون ،سەید عەلی وەڵامەکان و نهێنییەکان دەدرکێنێت بە دەلیل و ئیسپات ، لەبەر ئەوە ئەمیش یەکەم کەس دەبێ بڕوای پێ دەکات (9) . سەرچاوەی تریش هەن کە باسی ئەم تاقیکردنەوەیەی سەید عەلی دەکەن لە لایەن مەلا حوسێنی بەشرەوی ، ئەڵێن پاش ئەوەی وەڵامەکانی دایەوە ، یەکسەر باوەڕی پێکردو سەید عەلی نازناوی (الباب) واتەدەروازەی لە خۆ ناو بەوەی دەبێتە دەروازەی ئیمامی نادیار و جێگری ، هەروەها نازناوی (باب الباب)قاپی دەروازەی بەخشیە مەلا حوسێن لە ناو خەڵکدا بڵاو بووەوە ، لێرەوە دەستیان کردە جموجوڵ وبرەو پێدانی رێبازەکەیان .

سەرهەڵدانی بابییەکان :

بابییەکان ، یان (بابییە)و(بابی)، لە بنەڕەتدا ئاینێکە کە گرۆیەك لە خەڵکان بڕوایان پێ هەبوو ، لە دەوروبەری ساڵی(1843 ز. – 1261 ك .)یان (1844 ز – 1260 ك) (10) لە وڵاتی ئێران ئەم بزوتنەوە ئایینیە سەری هەڵداو بەرپا بوو بە هۆی کابرایەکی خەڵکی شاری شیراز کە بە سەید یاخودمیرزا عەلی محەمەدی (باب)ی کوڕی میرزا رەزا دەناسرا . ئەم زاتە لە دایك بووی ساڵی(1819 ز – 1235 ك)شیراز بوو ، ئەڵێن یەکێك بووە لە قوتابیەکانی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی ، نێوی دایکی خەدیجە بووە ، ئەم منداڵ بووە باوکی کۆچی دوایی دەکات و خاڵۆی دەیگرێتە خۆی کە نێوی سەید عەلی بازرگان بووە .خاڵی نایە بەر خوێندن و فێری چۆنیەتی زمانی فارسی وعەرەبی بوو ، لە گەڵ خۆش نووسیداو لەم بوارەشدا ناوبانگەی پەیدا کرد ، ئەڵێن لە ماوەی چوار سەعاتدا هەزار دێڕی بە زمانی فارسی و عەرەبی دەنووسی.لە خۆڕەوشتدا گەڵ

سادەو ساكار بوو ، لە منداڵییەوە بە رەوشت بەرز ولاوچاك ناسرابوو ، زۆر قسە خۆش و سەرنج راكیش بووە لەگەڵ ئەو نەوجوانیەی كە سیماو روخسارێكی ئیجگار دلگیری هەبووە و زیاتر رەونەقی پێدا بوو ، پاشان لە لای سەید كازمی رەشتی دەست بەكار بووە لە خوێندن وئەم سەید كازمەیش دەرچووی ژێر دەستی شێخ ئەحمەدی ئەحسائییە . دوای ئەوەی سەید عەلی محەممەدی (باب)پێگەیشت لە تەمەنی 22 ساڵیدا ژنی هێناو كە گەیشتە تەمەنی 25 ساڵان توانی خەڵكی بە نهێنی بانگهێشت بكاتە سەر بیروباوەڕەكانی و خەڵكان لە خۆ نزیك بكاتەوە پاش دڵنیابوون لێیان بانگی بە گوێیان دا دەدا كە خودا مەقامی –پایەی (باب – دەروازە)ی پێبەخشیوە (11) . بۆ یەكەمجاریش ئەم نهێنیەی خۆی لای (مەلا حوسێن بەشرەوی) ناوێك دركاند كە زانایەكی ئایینی گەورەی (بوشەهر)ی بوو ، جگە لەوەی پیاو ماقوڵی تایەفەیەك بوو بە ناوی (الشيخية – شەیخیان)كە گرۆیەك بوون لە شیعە و بیروباوەڕە باتنیەكانی ئێران و سەر گەورەشیان شێخ ئەحمەدی ئەحسائییە . لە راستیدا مەلا حوسێن ئەوەی تاقی كردوەتەوەو پاش گوێ بیست بوونی لە وەڵامەكانی سەید عەلی بۆی دەركەوتووە ئەمە ئەو زاتەیە كە بە شوێنی دا وێڵن ، ئەم شێخییانە باوەڕیان بە (باب) هێناو بە (بابی) ناوزەد كران ، سەرەتا وا پێدەچێ كە 18 كەس لەمانە باوەڕیان بە باب هێنابێ وبوون بە موریدی بە ژمارەی پیتەكانی (حی) ناونران ، پەیرەوانی بابییە بە ناوی (اهل البيان)یش دەناسران و هەر لەمانیشەوە رێبازەكانی بەهائییەو ئەزەلییە پەیدا بوون ، لایەنگرانی (باب) بۆ بڵاوكردنەوەی بیروباوەڕی باب كەوتنە گەڕان و بڵاوبوونەوە بە ناو سەرتاسەری ئێران و توركستان ، لە مزگەوت و شوێنە گشتیەكاندا دەستیان كردە وەعزدان و پیاهەڵدان بە شان وباڵای باب و بیروباوەڕی ، بەم هۆیەوە باب ئاوازەیەكی خۆشی بە دەست هانی و لە هەموو شارانی ئێراندا باسی بیروباوەڕی ئەو دەهاتە گۆڕێ، لەبەر ئەمە زانایانی شیعەی ئێران دەستیان كردە نارەزایی دەربڕین بەرامبەر بەم بیروباوەڕەی باب و بە توندی بەرەنگاری بوونەوە ، گاڵ ودنەی حاكمانی فارسیان لێدان و لە پاش چەندین روداوی دڵتەزێن لە كوشت وبڕین وزیندانی كردن و دورخستنەوەو گاڵتەپێكردن كە تووشی (باب)و یارانی بوون، توانییان لە ساڵی 1850 ز خودی باب بكوژن .

واتاو نازناوی باب :

چەند راو بۆچوونێك هەس سەبارەت بە واتاو نازناوی میرزا سەید عەلی محەممەدی باب كە چۆن ناوی خۆی ناوە (باب)و چ واتایەك دەگەیەنێت و چۆنی لێكدراوەتەوە ؛ هەیانە دەڵێ كاتێ باب دەستی كردە خوتبە خوێندن لە مزگەوتاندا و رەخنە گرتن لە پیاوانی ئایینی توانی ناوی (باب) بەسەر خۆیدا دابڕێ و ئاماژەیش بەوە بكات كە خۆی تاكە دەرگایەوخەڵكان لێوەی دێنە ژورێ و داوای لێدەكرێ كە ئەو بیانگەیێنێتە خودای گەورە . بۆیە پەیرەوانی ناوی (حضرة العلى)یان لێناوە جگە لە ناوی (نقطة – بە واتەی جێگای دەركەوتنی رۆحی هەق و روح الله ومظهر الله) (12) .

سەرچاوەی تر ئەڵێ : باب زۆرجار ئەم فەرمودەیەی دەدا بە گوێی خەڵكاندا (انا مدينة العلم وعلي بابها) من شاری زانستم و عەلیش دەرگایەتی . زۆر جاریش بە ئەدەب و رێزەوە باسی لە پێغەمبەر(د.خ.)و ئیمامان دەكرد ، قسەكانی لەم بارەیەوە دلگیر بوون . نازناوی (النقطة) یاخود خالقی خەلقی لە خۆناوە لە كاتێكدا بە خەڵكانی دەگوت گەیشتن بە خودا یەكسەر نابێ بەبێ یارمەتیدەر بۆیە هەستا خۆی بەو هۆكارەوە ناساند بە (باب)و ئەو كەسانەش بە دوای كەوتن ناونران بابییەكان (13) .

دیسان باب پێشتر بە خەڵكی راگەیاندوە كە ئەو زاتی مەهدییە كە پێغەمبەر(د.خ.)بەهاتنی خەبەری داوە ، ئێرانیان ئەمەیان بە دڵ نەبووە چونكە وایان لێكداوەتەوە ئەوەی كە دەبێ زهور بێ ئیمامی مەهدی ئاخر زەمانە ، كە دوازدەمین ئیمامێكە كە هەزار ساڵ لەمەوبەر بە شێوەیەكی نهێنیانە لە سامەڕا لەبەر چاو وون بووە . هەروا لایان وایە كە هێشتا ئەو زیندووە لە شێوەو روخساری پێشویدا و پەیدا دەبێتەوە ، هەر لەبەر ئەمەش شیعەكانی ئێران ئەم داواو بانگهێشتەی بابیان داوەتە دواوە و بە توندی دژی راوەستاون . دوای ئەمە (باب) بەمەوە رانەوەستاوە كە ئەو تەنیا دۆنی حەزرەتی مەهدییە ، بەڵكو نازناوی (نقطة الاولى)ی داوەتە پاڵ خۆی كە ئەمەش نازناوێ بووە موسڵمانان بە مەقام وپایەی پێغەمبەر یاخود (نوقتەی محەمەدی)یان شایستە دی بوو ، هەتاوەكو ئیمامەكانیش پلەو پایەی خۆیان لە پاش پلەو مەقامی (نوقتە – نقطة)وە دەبینی

وداوای یارمەتی و هێزو روسم و دەستووریان لەو زاتەوە دەخواست (14) .

سەرچاوەیەکی شیعەی ئێران دەڵێ : (باب) پاش ئەوەی سەری بەماڵی خودا ساوی وزیارەتی مزگەوتی گەورەی کوفەی کرد ، هەستا رایگەیاند کە ئەو دەرگای دەرکەوتنی(مەهدی)یەو پاشان لای خەڵکی درکاندی کە ئەو ئایین و رێبازێکی سازاندوە ، توانی خەڵکانێکی زۆر لە ولأتاندا بەرەو لای خۆی راکێشێ بە نواندی چەندین وێنەی جودا و کاری لە ئەقڵ بەدەرو ، رەنگەلێکی ئالۆووالأی پێشاندان کە ئەو کات تەمەنی 19 یان 25 سالأن بووە ، بۆیە پاشتر خەڵکەکە ناویان بە جەنابی (حضرة العلی)ناو ناوە ، ئەمەش لە کاتێکدا بووە کە باب ناوی (نقطة – واتە جێگەی دەرکەوتنی هەق و (روح الله)و (مظهر الله)لە خۆ نابوو ، لەبەر ئەمە دەسبەرداری نازناوە پێشوەکەی خۆی بوو واتە نازناوی (باب) بە جێ هێشت و بەخشی بە یەکێك لە پێرەوییەکانی خۆی کە یەکەم کەس بوو باوەڕی پێ کرد پاش تاقی کردنەوەی ، ئەویش(مەلا حوسێنی بەشرەوی)بوو کە خەڵکی خۆراسان بووە ، لە پێناو بلأوکردنەوەی ئەم بیروباوەڕەی بابییەیش گەلێ کاری کردلەگەل دوو زاتی تری وەك (محمەد عەلی بارفرۆش و میرزا یەحیای دارابی)ویەکێك لەو ئافرەتانەی کەبە (زێڕین تاج) دەناسرا وکە نازناوی (قرة العین) ی وەرگرت وخاوەن زانست و حەماسەتێکی بێ وێنەی ئەم ئایین و بیروباوەڕە بوو ، لە جوانی و فەصاحەت - رەوانبێژی دا هاوتای نەبووە لەو رۆژگارەی ئەم بیروباوەڕەی تێدا پەیدا بووە یەکەمین ئافرەتێکیشە خۆی بە زانست چەکدار کردبێ ولە کۆڕیپیاواندا وانەی وتبێتەوە بەبێ رووپۆش (دائره المعارف الاعلمی ج/13 ص 13 و 14).

بەرەنگار بوونەوە لەم بیروباوەڕە :

لە دوای تەشەنە سەندنی ئەم بیروباوەڕەی بابییەکان لە ئێراندا ، حکومەتی ئێران لەم جولأنەوە ئایینیە مەترسی پەیدا کرد ، بۆیە هەستا بە سوپا ناردنە سەریان و لە هەنگاوی یەکەمدا لە زۆر شارو شوێنا دەست کرایە ئازاردانی بابییان بە تایبەتیش لە تەهران و فارس ، مازندەران و شوێنانی ترو کوشتارێکی زۆریان لێکراو بەلأم ، ئەم زولـو زۆرە چۆکی بە بزاڤی بابیەکان نەدا بەڵکو کارێکی وای کرد کە زیاتر خۆڕاگر بن . ئەم هێرش کردنە سەر بابییانە لەو دەنگو باس و هەوالأنە دەهاتە دی کە (سەبارەت بە حەزرەتی مەهدی ئاخر زەمان لە پێغەمبەر (د.خ.) ئەگێڕدرایەوەو ئەهاتەدی کە شیعەکان بە راستی باوەڕیان پێیەتی و لەلایەن (جابر)ەوە ریوایەت کراوە کە ئەفەرمێ : لەو دایە کەماڵی موسا ، جەماڵی عیسا ، سەبری ئەیوبی هەیە ، لە زەمانی خۆیدا یارانی زەلیل دەکرێن ، خەلق کەللەیان وەك کەللەی دەیلەم و تورك بە دیاری بۆ یەکتری دەنێرن ، ئەکوژرین ،دەسوتینرێن ، لە ترسانا دەلەرزێن ، دەسڵەمێنەوە ، زەمین بە خوێنیان رەنگ دەکرێ فەریادو فوغانی ژنوماڵیان دەگاتە ئاسمان ئەمانەن بە راستی دۆستانی من کە بە سایەتانەوە هەموو شۆرشێك ئەکوژێنمەوە ، لە زەلزەلە خەبەردار ئەبم ، پێوەندو زنجیر ئەپچڕینم) (15) .

مێژوونوسان دەڵێن لەلایەن سوڵتان محەمەد شای قاجاروناسرەدین شای کوڕیەوە دەست کراوە بە لەناوبردنی ئەم بیروباوەڕەی بابییەو لەگەل بوونی جیاوازی لە ژمارەی قوربانیەکانی ئەم تایەفەیە و ژمارەیان لە ئێراندا ، هەندێکیان وتویانە سەرژمێرییان 30 هەزار کەس بووە و ژمارەی کوژراوانیان لەو شەڕانەدا گەیشتووەتە 2600 کەس و زوربەشیان لە (قەلأی تەبەری)لە مازندەران هاتونەتە کوشتن و ژمارەی سەربازانی کوژراوی میریش گەیشتووەتە 500 کەس ، هەروەها ژمارەیەکی بەرچاویش لە ئافرەتانی تایەفەی بابییە بونەتە قوربانی ئەم شەڕانە ،چونکە ئافرەتیان یارمەتی پیاوانیان دەدا لە شەڕەکاندا بە گەیاندنی ئازوقەو ئاوو خۆراك ، چەك وپێداویستی بۆ جەنگاوەران (16) . ئەو سوپا ناردنە سەر بابییانە لە شارو شارۆچکەکانی ئێران لە یەکەم هێرش و پەلاماردا تووشی شکست بوو ، بۆیە مەترسییەکە زیاتری پەرە سەندو هێرشێکی تریان دەست پێکردو لە ژێر فەرماندەی (مەهدی کولی میرزا)ی بنەماڵەی شای ئێران و کەچی هەمدیس ئەم هێرشەیش سەری نەگرت و سوپا شکاو پاش شەڕێکی سەخت و هێز لەسەر هێز ناردن بۆ پالپشتی ئەم سوپایە ، سوپای ئێران هەستا بە پەلاماری سێیەم بۆ سەر بابییەکان و ئەم سوپایەش تێکشکێندراو لەم شەڕەدا (مەلا حوسێن بەشرەوی) بریندار بوو کە ناودارێکی گەورەی ئەم بزاڤە بوو ، بە هۆی سەختی برینەکەیەوە دەست بەجێ کۆچی دوایی دەکات ، ئەمەش هیچ کاریگەرییەك ناکاتە سەر نۆشستی هێنان بە بیروباوەڕی بابییەکان ، بەڵکو زیاتر سووربوون لە سەر داکۆکی کردن لەسەر

ئايين وريبازو بزافەكەيان وگەلێ خۆڕاگر بوون . زياتر جۆكيان بە دوژمنانيان دادا ، بۆيە حكومەتى ئێران ناچار بوو چوارەم پەلامارى خۆى دەست پێبكات بۆ سەر كوت كردنيان ، ئەم جارەيان بە بەكار هێنانى تۆپ و زرى پۆش وچەكى هەمە جۆر ، بەڵام بابييەكان توانييان بەرگرييەكى بێ وێنە پيشان بدەن وبۆ ماوەى چوار مانگ بجەنگێن و گەلەك لە پياوانيان كوژران و ئازوقەيان كەم بووەوەو تێكچوو ، بەم هۆيەوە سەربازانى شاه توانييان بچنە ناو حەشارگاكانيان و 214 كەسيان بە ديل بگرن لە پياو وژن ومندالّ ، هەرچەندە پێشەكى ئەم خەڵكانەيان دڵنيا كردبوەوە لە نەكوشتنيان ، بەڵام سەربازانى شاه كارێكى نەكردەنييان كرد بە سك درين و زمان برين شێواندنيان (17) . لەگەل ئەم كردەوانەشدا بابييەكان هەر بەردەوام بوون لە بەرەنگارى و خۆڕاگرى لە شوێنانى تردا بەرامبەر بە سوپاى ئێران ، بۆ ئەم مەبەستە خەڵكى (زنجان)پايتەختى هەرێمى كامسيە راپەرين بەسەرۆكايەتى فەرماندەى ئەم بزافە (محەمەد عەلى زنجانى)و بۆ چەند جار سوپاى شايان شكاندو دژى وەستان و گەورەترين خۆڕاگرتنيان نواند ، بەڵام لە كۆتايىدا بەسەرياندا زالّ بوون لەگەلّ ئەمەشدا هێشتا بابييەكان هەر بەردەوامى خۆيان لە سەر بزافەكەيان درێژە پێداو حكومەتى ئێرانيش نەيدەزانى چ كارێك بكات بۆ دامركاندنەوەى ، واى بە چاك زانى سەرۆكى بابييەكان سەيد عەلى محەمەدى (حضرة العلى) بكوژرێ ، هەرچەندە ئەم پياوە وا خۆى پێشاندا كە ئەو توندوتيژى لە گەل حكومەتدا نانوێنێ و روبەرووى سوپاى ئێران نابيتەوە ، بەڵام حكومەت بانگى كردو پرسيارى ئەم ئايينە نوێيەى لێ پرسى وبەوەى تاوانبار كرد كە لە رێ و رێبازى جەماعەت دەرچووتە دەرەوە ، بۆ ئەم مەبەستەش گرتيان و كوشتيان و كەولّيان گرتەوە ، ئەم روداوەش لە رۆژى 28ى شەعبانى 1266 ك بەرامبەر بە 9ى تەمووزى 1850 لە تەمەنى 31 سالّيدا بووە . ئەڵێن لە كاتى شەهيد كردنى سەيد عەلى محەمەدى (باب)دا لاوێكى دڵسۆزى باب هەبووە بە نێوى(محەمەد عەلى) بۆ شەهيد بوون لە گەل بابدا بە زمانێكى ئاگرين دەپاڕايەوە لەبەر ئەوە لە تەورێز پێكەوە برانە مەيدانى قشڵەى كۆن بە بالّ بەستراوى ،سەرى محەمەد عەلى موريدى موخلصى لەسەر سنگى پيرى خۆشەويستى دانرابوو ،لەبن هەنگڵيانەوە بە گوريس بە يەكەوە بەسترابوونەوە بەم جۆرەهەڵواسران ، بۆ كوشتنيان فەوجێكى (ئەرمەنى)يان هێناو دايانيانە بەر گوللە ، كەچى روانييان كەم تا زۆر ئازاريان پێ نەگەيشتووە و سەلامەتن و گوللەكان تەنيا گوريسەكانيانى پساندبوو ، ديارە ئەمەش موعجيزەيەكە بۆ (باب) ، ئەرمەنييەكان كاتێ ئەم روداوەيان بينى بە موعجيزەيان لە قەڵەم داو ئامادە نەبوون جاريكى دى دەست رێژيان لێبكەن لەبەر ئەوە فەوجێكى عەسكەرى دييان هێناو درانە بەر گوللەو كوژران (18) .لە راستى دا شەهيد كردنى باب زياتر تينى ئاگرى بزافەكەى خۆش كردەوەو بۆتە هۆى زياد بوونى شەوق و ئيلهامى بەردەوام بۆ موريدانى وئاگرى ئەو عەشقە زياتر تاوى سەندوە . پاش كوژرانى باب (حضرة العلى) بابييەكان سارد نەبوونەوە لە سەر بيروباوەڕيان ، بەڵكو زياتر شەيگيربوون و هەستان (ميرزا يەحياى دارابى)يان بە جێنشينى باب (حضرة العلي) داناو نازناوى(حضرة الازل)يان پێ بەخشى، بەڵام ئەم سەرۆكە نوێيە واى بەچاك زانى پايتەختى ولاّتى ئێران بەجێ بهێڵێ و دەست بكاتە گەڕان بە ناو موريدانى بۆ چەسپاندنى ئيمان و بيرۆكەى ئايينەكەى لە دڵياندا ، بەڵام لەولايشەوە بابييەكان بەسەر هاتى سەرۆكى يەكەميانيان لە ياد نەچووەوە ، لەبەر ئەوە لە سالّى ، 1852 ز سێ كەسيان هێرشيان كردە سەر شاه بۆ كوشتنى بەڵام سەركەوتنيان يار نەبوو ، سەربازانى شاه توانييان دەستگيريان بكەن و ئازارو ئەشكەنجەيەكى زۆريان دان ، پاشان حكومەتى ئێران دەستى كردە گرتنى بابييەكان لەوانە ئەو ئافرەتە شۆڕشگێڕەى ئەم بزوتنەوەيە كە (قرة العين)و زەڕين تاجيان ناو لێنا بوو ، گەلێ پڕوپاگەندەى پڕوپوچيان بۆ هەڵبەست و بە زيندوويى ئاگريان تێبەردا ، دوايش ئەوانەى گيرابوون لە پياو ژن و مندالّ بە شێوەيەكى نامرۆيانە كوشتنيان ، خەڵكان لە كوچەو بازاڕى تاراندا بە چاوى خۆيان روانييان چييان بەو بابييانە دەكرد كە كارەساتەكە جەرگى مرۆڤى دەبڕى ، چەند پۆلێك لە ژن وپياو مندالّ بە گوريس دەست بەستراوو لەشيان برينداروو لەهەر برينێكدا فتيلەيەكى گڕ گرتوويان تێ ئاخنيبوو ، ديمەنيان بە رووتى لەو رۆژەى دەكرد كە لە دايك ببوون و سەربازانيش لە دواوە لێيا دەخوڕين و دەدا ، ئەوەى بكەوتايە بە قامچى دەيانكوشت و ئەگەريش مندالّێك بمردايە فڕێيان دەدايە ژێر پێى باوك ودايكيەوە ، ئەوانيش بە سەريدا تێدەپەڕين بێ ئەوەى ئاوڕى لێبدەنەوە ، مندالّيان دەهێناو لەسەر سنگى دايك و باوكيان سەريان دەبڕين (19) ، لەگەلّ ئەمانەشدا

بابییان دانیان بە خۆیاندا دەگرت و لەپەلوپۆ نەکەوتن و هەرچەندە دەنگیان هەندێ کپ کرایەوە بەلاَم بزاڤە نهێنی یەکەیان هەر بەردەوام بوو .

خاتوو (قرة العين) (20) :

لە دوا سالاَنی دەسەلاَتی نەجیب پاشای عوسمانی لە عێراقدا ، دەنگوباسی ئەم ئافرەتە کۆمەلگای عێراقی خەریك کردبوو بەو قسانەی سەبارەت بەم ئافرەتە لە گۆڕێدا بوو ، خاتوو قورەتولعەین لە سالَی 1814 ز لە قەزوین هاتووەتە دنیاوە ، ناوی (زێڕین تاج)ی لێنرا ، لە بنەمالَەیەکی ئایینی ناسراوی ئەم شارە گۆش کرابوو ،کە باوکی (مەلا صالح)ی ناو بوو یەکێك بووە لە پیاوە ئایینیەکانی ئەم شارە ، خاتوو لای باوکی فێری وانەو زانستە ئایینیەکان کرابوو ، لە تەمەنی 14 سالاَن درایە کوڕی مامی کە نێوی (محەمەدی کوڕی مەلا محەمەدی تەقی)بوو ، پاش ماوەیەك خۆی ومێردەکەی روویان کردە کەربەلا بە نیازی خوێندن و فێر بوون ، لێرەدا 13 سالَ مانەوە و دوو کوڕیان بوو ، وا دیارە نێوانیان زۆر خۆش نەبووە بە هۆی مەیلی خاتوو قورەتولعەین بەلای (سەید کازمی رەشتی)دا دەشکایەوە کە سەرۆکی شەیخییەکان بوو لەو رۆژەدا ، بەلاَم مێردەکەی خاتوو لە گەل ئەو کەسانەدا بوو کە پێیان دەگوترا (بالاَسەری)و دژی سەید کازمی رەشتی بوون کە ئەمیان بە (پشت سەری)دەناسرا . سالَی 1841 ز گەڕانەوە قەزوین و لەوێش منداڵێکیان بوو ناویان نا (ئیسحاق). باوکی مێردەکەیکە ناوی (مەلا محەمەد نەقی)بوو کە دەیکرد مامی قورەتولعەین ، ئەمیش زانایەکی ئایینی بوو بەلاَم دژی شەیخییەکان بووە ، هەستا بە دەرکردنی فتوایەك دژی بیروباوەڕی شەیخییان و بە کافریانی لە قەلَەم دا ، ئەمەش زیاتر نێوانی ئەم ژن ومێردەی تێکدا چونکە قورەتولعەین مەیلی زیاتر بەلای شەیخییان و سەید کازمی رەشتی یەوە بوو ، بۆیە سالَی 1843 ز بڕیاریدا سەردانی کەربەلا بکات و بچێتە حزوری رەشتی بۆ گوێ گرتن لە وانە و زانستە ئایینیەکانی ، بەلاَم کاتێ خاتوو گەیشتە کەربەلا رووانی چەند رۆژێکە رەشتی کۆچی دوایی کردوە ، وادیارە قورەتولعەین بە نهێنی باوەڕی بە رێوڕچەی بابییە هێنابوو ، لێرە مایەوەو دەستی کردە وانە وتنەوەو ، لە ژورێکدا دادەنیشت کە دەرگای بە پەردەیەك داپۆشرابوو بەرامبەریشی ژوورێکی گەورە هەبوو بۆ قوتابیان و گوێگران و لە پشت پەردەوە دەرسی دەوتەوە ، خاوەن دەنگێکی زولاَلْ وخاوەن توانا بوو لە قسەکردن و بدەوبستاندا ، لە کەربەلا دەنگی دایەوە خەلَکان ئالَو گۆڕی بیرو بۆچوونە نوێیەکانی ئەمیان دەکرد ، سالَی 1846 ز رووی کردە (کازمییە)ی بەغداو دەستی کردە وانە وتنەوەو خەلَکانێکی زۆری شیعە وئەوانی تر ئامادەی کۆبونەوەو وانەکانی دەبوون ، قورەتولعەین رەنگە زۆر خۆی دانەپۆشیبێ دەموچاوی بە دەرەوە بووبێ ، یان دوو دەستی ، لەبەر ئەوە ناحەزانی شتی ناڕەوایان دەدایە پالْ ، قورەتولعەین بە ئاشکرا دەست ئەکاتە بانگهێشتی خەلَکان بۆ سەر ئەم بیروباوەڕە و هەندێ کەس وای بۆ چوونە گوایە خاتوو خۆی بە دۆنی حەزرەتی فاتیمە زانیووە و هەریەك لە یارانی بە ئیمامێك تەشبیە کراوە ، بۆیە تووشی گێرەو کێشەیەکی سەخت بووەتەوە لە شاری بەغدا هانی حکومەتی لێدەدرێ لە لایەن ناحەزانیەوە لە وانەی لایەنگری (محەمەد حەسەن گەوهەر) بوون کە کرابووە دەمسپی شەیخییان بەم بۆنەیەوە والی بەغدا(نەجیب پاشا) ناچار بوو نامەیەك لەمەڕ قورەتولعەینەوە بنێرێ بۆ ئەستەمولْ و خاتوویش لە مالَی (موفتی ئەبی سەنای ئالووسی)دەستبەسەر بکات تاکو وەلاَمی ئەستەمولَی پێدەگات لەم بارەیەوە ، کاتێك دەنگوباسی دەستبەسەر بوونی خاتوو لە شاری بەغدا دەگاتە قەزوین ، مامی هەلَدەستێ کەسێك دەنێرێتە لای یەکێك لە پیاو ماقولاَنی کەربەلا بۆ رزگار کردنی قورەتولعەین و یارمەتی بەرەلَلاَ کردنی لە لایەن حکومەتەوە ، ئەو کەسەیش دێتە لای (ئالووسی)و تکای لێدەکات بە پاشا بلَێ با رزگاری بکات ، ئەمیش بەلَێنی دەداتێ . وادیارە هیچی بۆ ناکرێ تاکو فەرمانی ئەستەمولْ دێت و تیایدا داوای بەرەلَلاَ کردنی خاتوو قورەتولعەین و دەرکردنی لە عێراق رادەگەیەنێت. خاتوو کاتێ کەوتە رێ و بەغدای بەجێ هێشت بڕێ لە یارانی کەوتنە تەکی و ، ئەمانە لە هەنگاوی یەکەمی سەفەرەکەیاندا گەیشتنە (کرماشان)ی کوردستان ، لە نووسراوێکی دەسنووسی تایبەتدا کە بە زمانی کوردی نووسراوەتەوەو دەگەڕێتەوە بۆ هەمان مێژووی چونی قورەتولعەین و یارانی بۆ ناو کوردانی کرماشان و بلاَو بوونەوەی دەنگوباسی هاتنیان لە ناوچەکانی رۆژهەلاَتی کوردستان ئەم راستیەمان دەستگیر دەبێت کە بەشێك لە کوردەکانی کرماشان کارێگەری ئەم بیروباوەڕەی بابییەیان لەسەر بووەو لە نوسراوە ئایینیەکاندا رەنگی

داوەتەوە . هەروەها لە کتێبی(ایلات و طوایف کرمانشاهان)ی محەمەد عەلی سوڵتانی کە باسی خێڵە کوردەکانی کرماشانمان بۆ دەکات نووسیویە کەوا لە ڕۆژانی فەرمانڕەوایی (محەمەد عەلی میرزای دەوڵەت شاه) ، شێخ ئەحمەدی ئەحسائی بۆ ماوەیەك لە کرماشان بووە و چەندین خانەدانی کوردان چوونەتە سەر ڕێوڕچەی ئەم زاتە بە تایبەتیش هۆزی (کەڵهوڕو خزاعی)، بەلاّم لە دوایی‌دا پەشیمان بوونەتەوەو ئەمڕۆ ئەو کاریگەری‌یەیان بە سەرەوە نەماوەو بوونەتە شیعە ! ئەز وای بۆ دەچم نووسەر محەمەد عەلی سوڵتانی لەبەر نەبوونی ئازادی ئایینی لە ئێران ، هاتووە هەموو ئایین و بیروباوەڕە باتنی‌یەکانی ناو کوردانی بە شیعەلە قەلەم داوە کاتێك باسیان دەکات ، یاخود دەڵێ لە بیروباوەڕە کۆنەکانیان پاشگەز بوونەتەوە (21) .

بەڵێ پاش ئەوەی قورەتولعەین و یارانی گەیشتنە ناوچە کوردییەکان بە تایبەتی کرماشان خەڵكێکی زۆریان لێ کۆبوونەوە ، خاتوو باسی نهێنییەکانی ئەم بیروباوەڕەی پێ ڕاگەیاندن و زۆریان کەمەندکێشی بوون ، لە ژن وپیاوانی ئایینی و دەسەلاّتداران بڕێکیشیان بەسەر سوڕمانەوە لای دەردەچوون، بۆیە پیاوانی ئایینی ناوچەکە کەوتنە ناڕەزایی و شکایەت لەم خانمە و یارانی و داوایان لێکردن شار بە جێبهێڵن. قورەتولعەین باروبنەی پێکەوە ناو لەگەل یارانی گەیشتنە شاری هەمەدان ، لەبەرئەوەی خەڵکی هەمەدان زوربەیان سەر بە شەیخییەکان بوون پێشوازییەکی گەرمیان لێکردو نۆ ڕۆژان لایان مایەوەو بەگەرمی بیروباوەڕەکەی لە ناویاندا بلاّو دەکردەوە . کەسانی زۆر هاتنە سەر بیروڕاکەی و دوو کەسیش لە پیاوانی ئایینی یەهودییان کەمەندکێشی بوون و بڕوایان پێهێنا . ناچار بوو هەمەدان بە جێ بهێڵێ و رووبکاتە شارەکەی خۆی قەزوین و کاتێ گەیشتە شار چووە ماڵی باوکی و نەچووە ماڵەکەی خۆی بۆ لای مێردەکەی مەلا محەمەد . پیاوەکەی چەندین ئافرەت وپیاوی بە شوێنیدا رەوانە کرد کە بێتەوە ناو ماڵ ومنداڵی ، کەچی قورەتولعەین رازی نەبوو ، وتبووی ئەگەر مێردەکەی پیاو بوایە دەکەوتە تەکی بۆ کەربەلاو دەبووە هاوڕێی سەفەری و لە خەوی غەفڵەتی بیداری دەکردەوەو ڕێگای هەقی پێشان دەدا . دیارە ئەمەش یەکەم جارە ئافرەت پیاوی خۆی بە جێ بهێڵێ و بێ گوێدانە شەرع وداب و نەریتی باوی کۆمەڵگا ، لەبەر ئەوە ئەمە بوو بە چەکێ بە دەستی ناحەزانیەوە کە زۆر بە توندی رەخنەیان لێدەگرت و شتی ناڕەوایان بۆ هەڵدەبەست ، جگە لەوەی ئاگری دوژمنایەتی لە نێوان خۆی و مامیدا زیاتر پەرەی سەند و مامی لە پاش ئەوەی دەچووە مزگەوت و سەر مەنبەر یەکسەر جنێوی بە پیاوانی شەیخییەکان دەدا وەك سەید کازمی رەشتی و شێخ ئەحمەدی ئەحسائی ، لەبەر ئەوە رۆژێکیان کابرایەك لێی هاتە دەست و کوشتی . ئەمەش بووە هۆی ئاژاوە بەرپابوون و ژیانی شەیخییان و بابییان کەوتە خەتەر ، قورەتولعەین چەند رۆژێ بەر لە کوژرانی مامی دڵی خەبەری دابوو کە ئاژاوەیەك بەرێوەیە هەڵدەستێ ئیزنی یارانی دەدا کە بلاّوەی لێبکەن و هەرکەسێ بچێت شارو ماڵی خۆی ، تەنیا بە دوو کەسیانی راگەیاند کە وادەی شەهید کردنیان زۆرنزیکە . دەڵێن ئەم پێشینییەی قورەتولعەین هاتە دی و (شێخ صالح کەریمی)، یەکەم کەس بوو لە سێدارە درا، (مەلا ئیبراهیمی مەلاحەتی) لە قەزوین کوژراو قورەتولعەینیش گیراو دەست بەسەر کرا لە سەرای حاکم و ماوەیەك مایەوەو توانی نامەیەك بۆ (میرزا حوسێنی عەلی)کە پیاوێکی دەوڵەمەندو خاوەن پایە بوو جگە لەوەی لە مێژ بوو بیروباوەڕی بابییەکانی پەسەند کردبوو ، سەید عەلی محەمەدی(باب) نازناو(بەهائوڵلا)ی پێ بەخشیبوو . ئەم بەهائوڵلایە توانی قورەتولعەین بدزێ لە قەزوین و بیگەێنێتە تاران و لە ماڵەکەی خۆیدا بیشارێتەوە تاکو کۆنگرەی (بەدەشت) نزیکی خۆراسان بەسترا و قورەتولعەین تێیدا بەشدار بوو ، خاڵە سەرەکییەکانی کۆنگرەکە بریتی بووە لەوەی چۆن بتوانن (باب) رزگار بکەن کە زیندانی کرابوو – دیارە لەم ماوەیەدا سەید عەلی (باب)لە سێدارە نەدرابوو _ دووەم خاڵی کۆنگرە ئایا ئەحکامەکانی شەریعەتی ئیسلام هەڵدەوەشێتەوە یاخود وەك خۆی دەمێنێ لەبەر ئەوەی لای ئەوان (باب)واتە حەزرەتی مەهدییەو زهوری کردوە دەبێ! شەریعەتەکانی پێش خۆی هەڵوەشێتەوە ، دیارە (قورەتولعەین)یش لە سەر ئەم رایە سوور بووە ، بۆیە لە کۆتاییدا چەندین دانیشتنی لە گەلدا ئەنجامدراوە لە لایەن زانایانی ئێرانەوە سەبارەت بە ئیمامی مەهدی و چۆنیەتی زهور بوونی لە شارەکانی جابلقا و جابرسا وەك لە سەرچاوە ئایینی‌یەکاندا هاتووە ، (قورەتولعەین)یش وتوویە ئەم دوو شارە لە وجوودا بوونیان نییەو مەسەلەکە ئەفسانەیە و ئەوەی ئەمڕۆ پێی دەوترێت (باب - دەروازە)و لەپێش چاواندایە بریتییە لەو

حەزرەتە چاوەڕوان کراوە کە هەزا ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە . بۆیە بە لە ئایین هەڵگەڕاویان دایە قەڵەم و بڕیاری کوشتنیان داو سوتاندیان . قورەتولعەین ئافرەتێکی زۆر جوان و زیرەك و بێ وێنەی سەردەمی خۆی بووە لە قسە کردن و وتار خوێندنەوە و دانوستاندن کەسایەتییەکی کەم وێنەی ناو ئەم بزاڤە ئایینییەی بابییەکان بووە ، هەرئەم خانمەیش بووەتە هۆی پەرەسەندنی بیروباوەڕەکەیان و لەم پێناوەشدا سەری نایەوە ، دەست ودامێن پاك و لە زۆر شوێندا ستایشی ئەم پاکییزەییەی کراوە کوردەکانی ئەو سەردەمەی کرماشان بەسەر هات وداستانی ئەمیان نووسیوەتەوە . سەرچاوەکانیش هەندێکیان زەمی دەکاو هەندێکیشیان قەدرو حورمەتێکی شایستەیان پێداوە ، دکتۆر عەلی وەردی لە هەموو لێکۆڵەرێك بابەتیانە و بە ویژدان لەم ئافرەتە دواوە.

بیروباوەڕی تایفەی بابییە :

لە بیروباوەڕەکانی بابییەکان و کە پاشان بەهائیەیان لێکەوتەوە ، باوەڕیان بە خودایەکی تاك و تەنیایەو ئەو زاتە ئەزەلی یەو بە بڕوای وان دەتوانێ لە لەشی مرۆڤێکی خاوێنی دیندار‌دا بەرجەستە بێت . بە گوێرەی ئەحکامەکانی کتێبی (البیان)دەچنە ڕێوە بۆیە بە (اهل البیان) دەناسرێن . ئەم تایفەیە ژمارەکانی (پێنج)و(نۆ)و(حەوت)یان لا پیرۆزە و قیبلەی وان (عکا)یەو نوێژی بەیانی و نیوەرۆژیان هەیە و لە کاتی سەفەریشدا یەك سوژدەیەك دەبەن و نوێژی بە کۆمەڵیان نییە ، مرۆی بە تەمەن ونەخۆش و ئافرەتی بینوێژ ، نوێژیان لەسەر نییە . هەروەها ڕۆژویان چەند ڕۆژێکە ، مەی خواردنەوەو جگەرەکێشانیان لا حەرامە ، زۆر بە ئەدەب ورەوشتن ، گەلێك سەخی ودەست بلاّون و هاوڕێتی و هاوسێتیان خۆشە و لە کاری ئاژاوە دوورن . شایانی باسە بابییەکان زۆر گرنگی بە ڕۆڵی ئافرەت دەدەن و دان بە مافەکانیاندا دەنێن وبۆشیان هەیە و ماوەیان پێ دراوە ببنە باڵادەست لە کاروباری ئایینی تایفەکەیاندا (22) .

نووسراوەکانی (باب) :

لە نووسراوەکانی حەزرەتی (باب — سەید عەلی محەمەد) وا فام دەکرێ کە ئەم زاتە زیاتر باسی و ئامانجی بنەڕتی گفتەکانی سەبارەت بە مەدحو سیفەتی ئەو حەقیقەتەیە کە پێی گەیشتووە ، نیشانەو مەبەستی خۆشەویستی لە وتارەکانیدا دەتکا ، جگە لەوەی خۆی بە مژدەدەرێکی ئەوو هەستی خۆی بە واسیتەی دەرکەوتنی کەماڵاتێکی هەرەگەورە دەدایە قەڵەم ، بڕوای بە گەڕانەوەی ڕۆح — دۆنای دۆن هەبووە (23) . بۆیە هەندێ جار خۆی بە (مەهدی چاوەڕوانکار) دەهاتە پێش چاو ، سەرچاوەیەکی ژێر دەستم ڕەنگە لە ناویاندا ژیابێ و شارەزایان بووبێ زۆر ستایشی ئەم زاتە دەکات و ئەڵێ شەوو ڕۆژ لە خەڵوەت و ڕیازەت کێشاندا بووە ، بە موریدانی خۆی ڕاگەیاندووە کەچاوەڕوانی دەرکەوتنی ئەو بن ، نووسینەکانی باب لە لایەن موریدانیەوە بە وەحی ئاسمانی تەماشا کراوەو لە دڵی یارانیدا خۆشەویست بووە ، لە ڕوی خۆشەویستی و ئەدەب و ئەرکانەوە بە موریدانی خۆی وتووە دەبێ زۆر بێ وێنە بن و لە ناو خۆتاندا تۆی زانست و زانیاری و هونەر و سەنعەتی سوود بەخش بێننە ئاراوە ، لە خەزینەی یارانەوە دەبێ پێداویستی برسیان و هەتیوان و بێوەژنان و نەخۆش و پەککەوتە بدرێت و سواڵکردن لە ناو یارانی بابییە قەدەغە بکرێ و نابێ بە هیچ جۆرێ ماددە سڕکەرەکان بەکار بهێندرێ(24) .

باب لەبەر ئەوەی دەیگوت ئەز (باب المهدی — دەرگای مەهدی)مو ماوەیەك لەسەر ئەم بانگەوازەی بەردەوام بوو ، پاشان ڕێورچەیەکی ئایینی پێکەوە نا کەلە ڕاستیدا لە گەڵ دەوروبەریدا نە دەگونجا . هەروەها ئەو چەندین نازناوی هەبوو لەوانە (باب الدین — دەرگای ئاین) ، (نقطة) و سازندەی خەڵقانی بە خۆ بەخشیوەو خۆی بە شوێنی دەرکەوتنی جیلوەی هەق و خوداوەند دەزانی بۆ ئەم مەبەستەش چەندین کەسانی لە یارانی خۆی بەرەو شوێنانی جودا ڕەوانە کرد ، دوای ئەوەی هەر جارە بە ناوو نازناوێکەوە لەلایەن خۆیو یارانیەوە دەناسراو بەو خەڵکانەیان ڕادەگەیاند کە ئەم زاتە زاتی مەهدییەو ڕۆحی ئەو لە لەشی ئەمدا جێگیر بووە ، وەك وتمان ئەمەش لە کاتێکدا بووە خەڵکان لەو باوەڕەدا بوون کە حەزرەتی مەهدی ئاخر زەمان دەگەڕێتەوە بەلاّم کەی وچ کات و لەچ شوێنێك ، بۆ کەس مەعلوم نەبوو . خەڵکانی مەزەوی دوازدە ئیمامی ئێران چەشنی موسڵمانی دی چاوەڕوانی ئەم ژوانەن ، ئەوانەی کە باوەڕیان بە گەڕانەوەی ڕۆحیش هەبوو — دۆنای دۆن — لە بیروباوەڕەکانی تایفە باتنی یەکانی ناوئێران کە دەست ڕۆی ئەو ڕۆژگارە بوون ، ئەم بیروباوەڕەی زهور کردنە لە ناو دڵ

ومێشکی ئەوانیشدا چەسپابوو . بۆیە دەبینین کەسانێك هەبوون لە پێڕەوییانی بابییان خۆیان بە دۆنی ئیمام حەسەن یان حوسێن و کەسانی تر لە ئیمامان داوەتە قەڵەم (25) .جا لەبەر نزیکی و لێکچوونی باوەری ئەم گرۆیە لەگەڵ بیروباوەڕی تایفەی (الشیخیە – شەیخییان) کە ئەمانیش گرۆیەکن لە شیعەی ئێران و دەست وپەیوەندەکانی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی دەبینین کەسانێکی زۆر لە خەڵکانی ئێرانی خاوەن هەمان بیرەباوەڕو ڕێباز چوونەتە پیری بانگەوازی ئەم زاتەوە ، کاتێکیش ئەم پیاوە ڕووانی خەڵکان دێنە دەنگیەوە و بە گەرمی پێشوازی لە بانگهێشتەکەی دەکەن ، ئاوازەیەکی تری پەیدا کردووە وەك پێغەمبەرێك هاتووەتە مەیدانەوە و بووتە خاوەنی کتێبی (البیان) (26) ، ئەم زاتە سەید عەلی بابیە جگە لەوە خاوەن دەست و قەڵەمێکی بە پێز بووە ، سەرچاوەکان دەڵێن لە نووسیندا گەلەك خێرا بووە ئەم خێرا نووسینەیشی یەکێك بووە لە موعجیزە بەدەرەکانی و وای لێهاتووە نازناوی (الذکر)لە خۆ بنێت و پەناشی بردوەتە بەر ئایەتە پیرۆزەکانی قورئان و خەڵکانێکی زۆری شارەکانی ئێرانی کەمەندکێش کردبوو . وادیارە سەرچاوەکانی ژێر دەستم هەندێکیان بە هۆی توندی و توندڕەوی بۆ مەزەوەکەی بە تایبەتی شیعییەکان گەڵێ شتی ناڕواو ناڕاستی نووسیوەو داوەتە پاڵ ئەم گرۆیە کە ئەز پێم باش نەبوو باسیان لێوە بکەم . بەڵام ئەوەش دیارە ئەم گرۆیە لەگەڵ تەشەنە سەندنی بیروباوەڕیان لە خاکی ئێران دا حکومەتی شاهانی هێنابووە لەرزین ، بۆیە زۆر بە توندی بەرەنگاریان بوونەتەوە ، ئەمانیش بە شمشێرێکەوە پەلاماری سوپایان داوە ، لەو باوەڕەشدا بوونە لەم بەرەنگار بوونەوەیەدا ئەوەی لێیان بمرێ لە پاش چل ڕۆژ سەر لە نوێ لە دایك دەبێتەوە ، سەید عەلی بابی لە هەندێك لە نامەکانیدا ئاماژەی بەوە داوە کەلە پاش مردنی خۆی لاوێك شوێنی دەگرێتەوە بە نازناوی (صبح أزل – سوبح ئەزەل)پەیدا دەبێت و یەکێکە لە یارانی . بەڵێ پاش خۆی سوبح ئەزەل لە خاکی ئێران هەڵات و ڕووی کردە شاری بەغدا لەگەڵ (حوسێنی عەلی)برای کە نازناوی (بەهاء – بەهائوللا)بوو ، ئەمانە کە هاتنە بەغدا چەندین دەست و پەیوەندیان لە گەڵدا بوو ، بەم هۆیەوە هەردوو دەوڵەتی ئێران و عێراق ڕێکەوتن بە دەرکردنیان لە بەغداو دووبەرەکیش کەوتە نیوانی ئەم گرۆیە ، بۆیە لایەنگرانی سەید عەلی باب بە (البابیة)و لایەنگرانی حوسێن عەلی برایشی بە (البهائیة) ناو زەدکران . ئەگەر بەراوردی ئایینی بابیە بکرێ لە گەل ئایینەکانی موسڵمان و فەلەو جولوکەو زەردەشتی ، دەبینین گەلەك بیروباوەڕی ئەم ئاینانەی تێکەڵ بووەو بەڕای هەندێ لە نووسەرانەوە نزیکایەتی هەیە لە قسەو وتەکانی فەلەکان لەگەل بیروباوەڕی بابیە بەوەی جێگیر بوونی خودا لە جەستەی بەندەکانی (ناسوت)و ئەشڵێن بە چاکەو خراپەی ڕوحەکان پاش بەجێ هێشتنی قالبەکانیان پاداشتی ڕوح پاکان وخراپان دەدرێتەوە ، ڕوحە خراپەکان ئازار دەچێژن تاکو پاك ببنەوە و بگەڕێنەوە سەر دۆخی جارانیان دیارە ئەمەش جۆرێکە لە فەلسەفەی دۆنای دۆن (27) . بەلای منەوە بەشێکە لە داب ونەرێت و بیرۆکەی ئایینە باتنی یەکانی کوردستان و ئێران و پەیوەندی بە فەلەکانەوە نییە. سەرچاوەیەك ئەڵێ : نوێژکردنی گرۆی بابیە تەنیا دوو کرنۆش بردنە ئەویش هەر لە دەمی بەیانیانە ، هەندێ جار ئەم کارەش تەنیا لە مزگەوتی شیرازدا ئەنجام دراوە ، چونکە بە کابەی خۆیانیان زانیوە ، مانگەکانیان بریتیە لە 19 ڕۆژ و لەیەك مانگیان بە ڕۆژوو دەبن ئەویش لە کۆتایی بورجی (حوت – نەهەنگ)دابە جۆرێك جیژنی ڕۆژوویان بکەوێتە ڕۆژی نەورۆز کە یەکەمی بورجی (حەمەل – شەك). لە ڕاوبۆچونیان گوێ نەدانە قەبرستان و نەخواردنەوەی مەی و جگەرەکێشان و ئافرەتیشیان تا ڕادەیەك سەربەستەو بۆی هەیە سەرپۆش و پەچە نەکات هەروەکو (قورەتولعەین) کە چارشێوی خۆی فڕێ دا (28) .

وەك وتمان بەهائیە چەکەرەکردووی بیروباوەڕی بابییەکانەو (سەید عەلی محمەدی باب)، نازناوی (بەهائوللا)ی بەخشیبوو بە (میرزا حوسێن عەلی بەهائی) کە ناوی براکەیشی (سوبح ئەزەل)بووە ، پێم باشە لە داوێنی ئەم باسەوە هەندێ زانیاری دەربارەی ئەم بەهائییانە تۆمار بکەیین .

<u>بەهائییەکان :</u>

بەهاییان گرۆیەك بوون سەر بە حوسێن عەلی کوڕی میرزا عەباسی مازندەرانی نازناو بە (بەهاء – بەهائوللا)، ئەم زاتە لە ڕۆژی سێ شەممە 26 محەڕەمی ساڵی 1233 ك – 1817 ز هاتووەتە دنیاوە . ئەم پیاوە گەلێك هاودەمی سۆفییان بووەو زۆر لە کتێبەکانیانی بەسەر کردبووەوە ، لە ئەنجامدا بەلای سەید عەلی (باب)دا بایدایەوە بە هۆی ئیرشادو ڕێنموونی کردنی

لە لایەن عەبدولکەریمی قەزوینییەوە ، سەرەتا لە تاران دەستی کردە بلاْوکردنەوەی بیروباوەڕەکانی (باب)و پاشان خۆی گەیاندە مازندەران و دەستی کردە بانگهێشتی خەڵکان بۆ بیروباوەڕی (بابییان)و هەر لە شارۆچکەی (نور)ەوە گرتی تا دەگاتە شارۆچکەکانی(ساریٚ و ئامل) و پاشان گەڕایەوە بۆ تاران لە زەمانی (محەمەد شای ئێران)و پاشان (ناصرەدین شاە)شۆڕش و بزاڤی بابییە دەستیان پێکردو لەم کاتانەشدا بوو (محەمەد صادق بابی)وهاوڕێیانی هێرشیان بردە سەر (شاە – سوڵتان) لە تەنیشتی قەسرەکەی لە (نیاوران)ی دەوروبەری (شەمران) لە تاراندا . بەهائوڵلاٚ و براکانی لەم کاتەدا لە گوندێك بوون بە ناوی (کەفجە)ی نزیك لە میوانخانەی (شاە)وبۆ ئەم مەبەستە بەهاء تۆمەت بارکرا بەوەی کە دەستی هەبووە لە نەخشە کێشان بۆ کوشتنی شاە ، لەبەر ئەمە دەمودەست هەستان بەهایان گرت و لە تاران خرایە زیندانەوە ، پاشان لەگەل کۆمەڵێك لە پەیڕەوانی بەرەو بەغدا دوور خرانەوە (29) .

لە پێناسەی بەهاییاندا گەلیٚ راوبۆچوون هەیە و هەر یەکێك لە نووسەران و لێکۆڵەران بە جۆرێکیان پێناسە کردووە لەوانە وتراوە : مەزەوێکی ئایینی کۆمەلاٚیەتییە دەدرێتە پالٚ (میرزا حوسێن عەلی – نازناو بە بەهائوڵلاٚ)کە لە کەسە یەکەمەکان بووە بڕوای بە (باب – میرزا عەلی محەمەدی شیرازی)هێنابوو ، لەبەر ئەمەشە رێبازی بەهائییە بە برەوپێدانی بابییە دێتە ئەژماردن (30) .

دکتۆر عەلی وەردی ئەلیٚ : بەهائوڵلاٚ خاوەن کەسایەتییەکی کۆمەلاٚیەتی ودەوڵەمەندێکی تاران بوو ، لە ساڵی 1852 ز. کاتێك هەندیٚ کەسی بابییان هەستان بە کوشتنی شاە ، بەهاء یەکێك بوو لەوانەی تۆمەتبار کراو بۆ ماوەی چوار مانگ خرایە زیندانەوە ، پاشان بەرەڵلاٚ کراو بە خۆی وبنەماڵەکەیەوە بۆ عێراق دوورخرایەوە ، ساڵی 1853 ز گەیشتە بەغدا پاش ماوەیەك براکەیشی هاتە بەغدا کە ناوی میرزا یەحیای نازناو بە (صبح ازل – سوبح ئەزەل)و لە ناو بابییەکاندا بەوە ناسرابوو کەراسپاردەو جێگری (باب)ە (31)

وادیارە بەهاو(سوبح ئەزەل)ی برای نێوانیان تێکدەچیٚ لەسەر مەسەلەی کامیان راسپاردەو جێگری حەزرەتی(باب)بیٚ و باب کامیانی بەم ئەرکە راسپاردوە ، کار دەگاتە ئەوەی گێرەوکێشەی ئەم بابەتە هەستیارە بکەوێتە ناو موریدانیان و مشتومڕیٚ زۆری لێدەکەوێتەوە لە شارەکانی کەربەلاو بەغدا تاکو وای لێدێت بەهائوڵلاٚ بەغدا بەجیٚ بێلیٚ و خۆی بگەێنێتە(کوردستانی عوسمانی – باشووری کوردستان – ه .ك.)بە جل وبەرگی دەروێشان و کەشکۆلٚ بەدەست و ناوی خۆی دەگۆڕێت بە (دەرویش محەمەد)و دەچێتە سلێمانی و لە شاخەکانی (سەرگەڵو)گۆشەگیر دەبیٚ و پاشماوەیەك دەچێتە ناو شاری سلێمانی بۆ (تەکییەی خالدییە – مەبەست تەکییەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی شارەزووری یە- ه.ك.)و دوو ساڵی تێدا بەسەر دەبات (32) . کەچی پارێزەر عەباس عەزاوی ئەلیٚ : ساڵی 1267 ك/ 1850 ز. (حوسێن عەلی کوڕی عەباسی نوری) هاتە عێراقەوە بە نیازی سەردانی شوێنە پیرۆزەکانی و لە بەغدا گیرسایەوە ، ماوەیەك لە سلێمانیدا خۆی پەناداو چووە شاخەکانی سەرگەڵو پاشان گەڕایەوە بۆ بەغدا))(33) .

بەلاٚم لە (دائرة المعارف الاعلمی)دا ئەلیٚ : پاش ماوەی ساڵێك لە دورخستنەوەی بە جل وبەرگی دەرویشانەوە گەڕایەوە بۆ تاران لە ترسی حکومەتی ئێران و ئەشلێن چووەتە کوردستان و ناوچەی سەرگەڵوی نزیکی شارەزوور لە سلێمانی و بەجل وبەرگی دەرویشانەوە لە کۆڕوکۆبوونەوەی (عبدالرحمن ئەلصوفی)ئامادە بووە تا دوو سالٚ و پاشان گەڕاوەتەوە بۆ بەغدا لەلایەن هەندێك لە یارانیەوە)) (34) .

کاتیٚ یارانی بەها بە جێوماوای دەزانن دەچنە لای و تکای لێدەکەن کە بگەڕێتەوە بۆ کەربەلا ، بەهائوڵلاٚ بە گوێیان دەکاو لە 19 ئاداری 1856 ز گەڕاوەتەوە بەغداو دوایش توانیویەتی ئەو گێرەو کێشەیە کۆتایی پیٚ بهێنێت و بابییان یەکخاتەوە ، گڕوتینیان پیٚ بدات . ئەم پیاوە واتە بەهائوڵلاٚ پەیوەندی باشی هەبووە لە گەل پیاوانی خاوەن دەسەلاٚت وزاناکانی بەغداو قونصولی بەریتانیا ، بۆیە دەبینین چەندیٚ بابییان لە ئێران ئازار درابن ، هەلاٚتوون خۆیان گەیاندووەتە بەغداو ژمارەیان گەیشتووەتە 5 هەزار کەس بابی و توانیشیان لە عێراقدا برەو بە بیروباوەڕەکەیان بدەن (35) . لەبەر ئەوەی زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە بهائوڵلاٚ گەیشتووەتە کوردستانی عێراق وناوچەی سەرگەڵو بە تایبەتی ، لەم روانگەیەوە

بەندە وای بۆ دەچم کە بیروباوەڕی هەقەی سەرگەڵۆیش گەلێك دێرین بێت و پەنا بردنی بەهاء لە مێژووی 1850 ز بۆ شاخەکانی سەرگەڵو راستی ئەم بۆچوونەن وهەندی لە بیروباوەڕی بابییە رەنگە لە ناو خەڵکانی ئەو دەڤەرە مابێتەوە ، لەوانەیشە ئەم بیروباوەڕی بەهائییە کاری کردبێتە سەر کەسایەتییەکانی ناو حەقە کاتێ بە ئاشکرا دەرکەوت ، بە تایبەتی شێخانی تەریقەتەکە کە ماوەیەك سەرگەرمی لێکدانەوەی برێ لە ئایەتەکانی قورئان بوون وەکو بابییەکان شیتەڵ و راڤەیان دەکردەوە ، بە تایبەت لەمەڕ جێ بەجێ نەکردنی تەکالیفە شەرعیەکانی وەکو نوێژ کە دەیانوت ئێمە پێویستمان بە نوێژ کردن نییە و ئەم ئایەتەیان بە نمونە هێناوەتەوە کە دەفەرمێ (واسجد لربك حتى يأتيك اليقين)وبەم جۆرەشیان لێکداوەتەوە (حتی: ئەداتی بلوغی غایەیە ، ئێمە گەیشتووینەتە غایە ، یەقینمان پەیدا کردوە پێویستمان بە سوجدە نی یە)) (36) .

(بەهائوڵلاً)یش لە (بیستانی نەجیبییە)ی بەغدادا بە یارانی خۆی راگەیاند کە ئەو یەکێکە لە مەزهەرەکانی خودا بە گوێرەی فەرمایشتەکانی (باب – سەید عەلی)ناوی خۆی بە (بەهاء)ناساند ، پاشان دەست بەرداری هەندێ لە تەکالیفەکانی شەرع بوون چەشنی بیروباوەڕەکانی تری باتنی یەکان و سۆفییە بەرزەفڕەکانی لەم بوارەدا (37).

کاتی بەهاء گەیشتە شاری بەغدا خەڵکی بۆ چاوپێکەوتن و گوێ گرتن لە قسەو وتارەکانی پۆل پۆل دەهاتنە دیدەنی لە موسڵمان و فەلەو جولەکە وتارەکانی کاری تێکردبوون ، بەلاّم وادیارە زانایانی بەغدا ئەم کارەیان بە مەترسی زانیوە بۆیە هەرجارەی بە بیانوویەك هێرشیان کردووەتە سەرو لای خەڵکان ئابڕویان بردوە ، پاشان سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران خۆشکەری ئەم ئاگرە بوونە بۆ سەرکوت کردنی ئەم جولاّنەوەیەو لە باربردنی . لە دوای وتوویژ لە نێوانی ئێران وعوسمانیان لەسەر داوای حکومەتی شاه لە(بابی عالییەوە) فەرمانێك دەردەکرێ بە دوورخستەوەی حوسێن بەهایی و یارانی لە بەغداوە بۆ ئەستەموڵ (38) .

لە رۆژی 21 نەورۆزی ساڵی 1863 ز حوسێن بەهایی ویارانی ئاهەنگی جەژنی نەورۆزیان لە بێستانی (وەشاش) نزیك بەغدا دەگێڕاو لەم کاتەدا بوو نێردراوێکی نامیق پاشا دێتە لای حوسێن بەهایی کە سەردانی سەرای حکومەت بکات لە مەڕ کارێکی گرنگەوە ، بۆ بەیانی بەهاء چووە سەرای ، نامەیەکیان داێ کە لە (صدر الاعظم)وە بۆی هاتبوو کە بانگهێشت کراوە بۆ ئەستمولّ و برێ پارەشیان داێ بۆ خەرجی رێگاو بان ، پاش مانگێك بەهاو برێ یارانی کەوتنە رێ و گەیشتنە ئەستەموڵ و پاش چوار مانگ حکومەتی عوسمانی بردیانیە شاری(ئەدرنە)و لێرەدا ئاژاوە کەوتە نێوان بەهاو(صبح ازل)ی برای سەبارەت سەرۆکایەتی کردنی بابییان و کۆتایی کێشەکەیش هات بە بوونیان بە دوو بەشەوە ، گرۆیەکیان ئەوانەی کەوتنە شوێن بەهاء ناونران (بهائیە)(39) .

لە ساڵی 1868 ز حکومەتی عوسمانی و سەفارەتی ئێران رێکەوتنبە جیاکردنەوەی ئەم دوو گرۆیە و بۆ ئەم مەبەستە بەهائوڵلاّو یارانی کە ژمارەیان 68 کەس بوو ، رەوانەی شاری (عەکا) کران و سوبح ئەزەل و یارانی کە 30 کەس دەبوون نێردرانە (دوورگەی قوبرص) . لە 28 ئایاری 1892 ز بەهائوڵلاً لە (عەکا) کۆچی دوایی دەکات کە تەمەنی75 ساڵاّن بوو (40) .

لەپاش کۆچی دوایی حوسێن بەهایی چەند نووسراوێك بە جێمان لەوانە (الایقان)و(جواهر الاسرار)و (الاقدس) و (الطرزات)و(الاشراقیات)و(الالواح)و(الکلمات المکنونە)، بەلاّم سەیر لەوەدایە سەرچاوەکانی بەهائییە دەڵێن ((ئەم زاتە نەچووەتە هیچ خوێندنگایەك تەنیا ئەو خوێندنەوە کەمەی نەبێ کە بریتی بووە لە چەند دەرسێك لە ماڵەوە فێر کراوە ، لە منداڵییەوە هۆشمەندو زیرەك و بلیمەت بووە ،جگە لەوەی کەمەندکێشێکی مەعنەوی وای بووە کەسانێکی زۆری کەمەندکێشی خۆی کردوە ، لە مێژووی 1844 ز کە (باب) دەستی کردە بلاّوکردنەوەی دەعوەتی خۆی بەهائوڵلاً ئەو کاتە تەمەن 20 سلاّن بووە)) (41) .

پاش کۆچی بەهائوڵلاً کوڕە گەورەکەی ، عەباس ئەفەندی نازناو بە عبدالبهاء)بووە جێنشینی و سەرپەرشتی بەهائیانی گرتە دەست و توانی لە ماوەیەکی کورتدا تایەفەی بەهائییە بەرەو پێشەوە بەرێت وبزاڤەکەی لە بزاڤێکی ناو خۆوە بکاتە بزاڤێکی

جیهانی و خەڵکان بانگهێشت بکاتە سەر بیروباوەڕەکانی . شایانی باسە ساڵی بەهائییە دابەش بووەسەر 19 مانگ و هەرمانگێکیش بەسەر19رۆژدا و ئەمەش ناوی 19مانگەکەیانە(بهاء) (عظمة)،(نور)،)،(جلال)،(جمال)،(رحمة)،(کلمات)،(کمال)،(اسماءْ)،(عزة)،(مشية)، (علم)، (قدرة)،(قول)،(سائل)،(شرف)،(سلطان)، (ملك)، (علاء)،. هەروەها ناوی رۆژانی هەفتەشیان بەم جۆرە بوو ، جمال)(کمال)(فضال)(عدال)(استجلال)(استقلال) (42) .

سەرەنجام :

لە پاش لێبوونەوە لە خوێندنەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەگەینە چەند راستیەك لەوانە : بابییە بزاڤ وبیروباوەڕێکی ئایینی و سیاسی گەلێ کۆنە و بە هۆی سەید عەلی محەمەدی شیرازی(باب) زیندوو کراوەتەوە ، لە ناوچەکانی ئێران و پەیوەندییەکی بە تۆڵی هەبووە بە بیروباوەڕی شەیخییەی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی و پاشان پەلوپۆی هاویشتووەتە ناو خوارووی عێراق وبەغدا ، شاروشارۆچکەکانی کوردستانی رۆژهەڵات بە تایبەتی کرماشان و دەوروبەری کە چەندین بیروباوەڕی ئاینە باتنی یەکانی تێدایە وەك ئەهلی هەق وعەلی ئیلاهی و زەردەشتی و پاشان پەلوپۆی هاویشتتووەتە یەك دوو شاری کوردستانی باشوور وەك کەرکەك و سلێمانی ، کە کاریگەری بیروباوەڕەکە بەسەر دانیشتوانی یاخود پیرەکانی ئەهلی هەق و هەقەکانی سەرگەڵوەوە بووە ، لە کاتی هاتنی (بەهائوڵلا)بۆ شارەزوورو چوونی بۆ تەکییەی خالیدییەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی شارەزوری و گیرسانەوەی بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو دەڤەرەو بە تایبەتیش لە سەرگەڵو کە سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەدەن . هەروەها خاڵێکی تری گرنگی ئەم جۆرە جوڵانەوانە ئەویەو دەگەرێتەوە بۆ ئەو زوڵم و زۆرەی لە خەڵکان کراوە لە ناوچەیەکدا یاخود لە وڵاتێکدا بە تایبەتیش کۆمەڵ و گرۆیانێك کە خاوەن بیروباوەڕی تایبەت بە خۆیان بوون لەو وڵاتەو ناوچانەدا وەك گرۆی بابییە کە مێژوویان گەلێ کونترە لەم مێژووەی کە باس لە راپەڕینەکەیان دەکرێ ،زیاتریش ئەم جۆرە بزوتنەوانە لە دژی ئومەوییان بەرپا بووە پاشان عەبباسییان چونکە مافی خەڵکانێکی زۆریان داگیر کردبوو لەبەر ئەوەی عەرەب نەبوون هەرچەندە ئەم خەڵکانە بوونە موسڵمان یانیش رەنگو بۆی موسڵمانیان گرتبوو ، بۆ داماڵینی ئەم دەمامکەو هەناسە هەڵکێشان و گەڕانەوەی مافە زەوت کراوەکانیان ئەم شۆرشانە بە ناو ئایینی وپەیدا بوونی مەهدی وخۆئالأنـدنیان بەم چەمکەوە تین وگڕی زیاتر بەو کەسانە داوە کە بەشداریئەو جۆرە بزاڤانا بوونە . هەمدیس بۆ چوونە جیاوازەکانی شیعەکان لە مەڕ ئیمام و ئیمامییەتەوە و چۆنیەتی روانینیان سەبارەت بەم بابەتە هەستیارە چەندین گرۆی جیاجیاو بیرو هرزی دژ بە یەك پەیدا بوون و لەپشت ئەم قەیرانەیشەوە کۆمەڵە خەڵکانێك هەبوونە ، توانیویانە سوود لەم هەلانە وەر بگرن بۆ دووبارە پەیدابوونەوەیان لەسەر شانۆی رووداوەکان کە پێشتر خاوەن ئایین و دەسەڵات و بیروباوەڕی دوور لە شیعە و شیعەگەری بوون و ، خاوەن تایبەت مەندێتی خۆیان ، لە بارەکانی رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووری لە دەست دابوو ، یانیش بە هۆی فشارەوە سەربەست و ئازاد نەبوون ، بە هۆی ئەم جوڵانەوە ئایینی یانەوە توانیویانە هەندێ جار سەریان بەرز بکەنەوە ئەگەرچی دووچاری کوشتن وبڕین و ئەنفال کردن هاتبن ، هەروەها لە روداوەکانی ئەم جۆرە بزاڤەوە بۆمان دەردەکەوێ کە گرنگییەکی زۆر بە ئافرەت دراوە بۆ بەشداری کردن و دەربڕینی بیروڕای خۆی وەك مرۆڤێك بۆ بەدەست هێنانی برێك لە ئازادییەکانی ، هەروەها بۆ جۆش وخرۆشی خستنە دڵی ئەو کەسانەی کە دەبوونە پێشمەرگەی ئەم بیروباوەڕانەو شان بە شانی یەکتر کاریان دەکرد بۆ گۆڕانکاری کردن لە ناو کۆمەڵگادا و نەهێشتنی دیاردە نارێك وناڕاستەکان کەزۆرجار پەیدا بوون بۆ کوێیلە کردنی خەڵك و سەرلێی شێواندنیان و دوورخستنەوەیان لە مافەکانی ژیان . تاقە چەکێکیش بە دەستی خەڵکانەوە بووبێ ، ئایین و بیروباوەڕی ئایینی بووە کە بتوانن لەم رێگایەوە دەست بە جموجووڵ و سەرهەڵدان بکەن خۆیان بخزێننە ناو ئەو جۆرە شۆرشە ئایینی یانە هەرچەندە لە رواڵەتدا شۆرشەکان ئایینی بوونە .

---

*سەرچاوە و پەراوێزەکان *

1 – سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵلا ، بزوتنەوەی شعوبیەت لە مێژووی ئیسلامدا ،وەزارەتی رۆشنبیری ،بەرێوبەرێتی گشتی چاپ و بلاْوکردنەوە .

2 – الدكتور جميل صليبا ، المعجم الفلسفى بالالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية ،ج/1 ، مطبعة دار الكتاب اللبنانى ، بيروت 1978 ص 20 – 23 .
3 – هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص 44
4 – الدكتور عادل عوا ، منتخبات اسماعيلية ، مطبعة الجامعة السورية دمشق ، س 1958 ، بروانە پێشەكی كتێبەكەی .
5 – توفيق وەهبی ، چەند لاپەڕەیەكی دەسنووسی تایبەت كە پاش كۆچ كردنی كەوتە دەستم ولام پارێزراوە .
6 – الدكتور . محمد مفيد آل ياسين ، الحياة الفكرية في العراق في القرن السابع الهجري ، الطبعة الاولى ، الدار العربية للطباعة ، بغداد 1979 ص 17 – 21 .
7 - هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕەكانی 32 – 33 .
8 – پرۆفیسۆر J. E. ئەسلەمونت ، بهاء الله و دوری نوی ، وەرگێڕانی م . جودت بغداد ، چاپخانەی مەعاريف 1933 ، ل 19
9 – الدكتور علی الوردی ،لمحات اجتماعيە من تأريخ العراق الحديپ ، الجزو الپانی ،مگبعە الارشاد ، بغداد س 1971 ص 134 – 137
10 – المحامی عباس العزاوی ، تأريخ العراق بين احتلالين ، الجزء السابع ، شركە التجارە المحدودە بغداد س 1955 ، ص 72
11 – الاعلمي ، العلامة الحاج الشيخ محمد حسين الاعلمی الحائری ، من اعلام القرن الرابع عشر المتوفي سنة 1393 ه ، دائرة المعارف ، مطبعة دار التعارف بيروت لبنان 1959 ، ج/ 13/ص12
12 – عبدالحميد العلوضي ، الباطنية وتياراتها التخريبية ، دار الشؤون الثقافية العامة بغداد 1989 ص 212
13 – بڕوانە دائرة المعارف الاعلمی ، ج/ ص
14 – بهاءالله و دوری نوی ، ل 23 ، 24
15 – هەمان سەرچاوە ، ل 24 ،25
16 - بڕوانە دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص18
17 - بڕوانە دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص15
18 - بهاءالله و دوری نوی ، ل25 هەروەها دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص15
19 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/ 13ص16
20 - الدكتور علي الوردي ،لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ، الجز ء الثانى الفصل الخامس ،ص 152 ئەم بەشەم كورت كردوەتەوە وەك سەرچاوەیەكی سەرەكی وەرم گرتووە ، هەروەها بڕوانە عەباس عەزاوی العراق بين احتلالين ج/7 ص 72
21 – محمد علي سلطاني ، ايلات و طوايف كرمانشاهان ،جلد /2 ، تهران س 1372 ، لاپەڕەكانی 628 و 907
22 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص23 – 24
23 - بهاءالله و دوری نوی ، ل27
24 - هەمان سەرچاوە ، ل 27
25 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص13
26 -- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/13 ص13
27 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/4 ص97
28 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/4 ص97
29 - دائرة المعارف الاعلمی ، ج/4 ص99 هەروەها تەماشای لمحات اجتماعية ، ج/2 ص 204 بكە
30 – الباطنية و تياراتها التخريبية ، ص 217
31 - لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ج/2 ص/ 20 و 22
32 - هەمان سەرچاوە لاپەڕە (204) ج/2
33 – العراق بين احتلالين ، ج/7 ص 74

34 - دائرة المعارف الاعلمى ، ج/4 ص99
35 - لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ج/2 ص/ 204 و 205
36 – مستەفا عەسکەری ، ئاوردانەوەیەك لە بزوتنەوەی هەقە ، چاپخانەی علا ء ، بغداد س 1983 ، ل 67
37 - العراق بين احتلالين ، ج/7 ص 74
38 -- بهاءالله و دوری نوی ، ل38
39 - لمحات اجتماعية ج/2 ص 225 و226
40 - هەمان سەرچاوە ، ص 234 هەروەها بهاءالله و دەوری نوی ، ل53
41 - -- بهاءالله و دەوری نوی ، ل32
42 -- دائرة المعارف الاعلمى ، ج/4 ص99 – 100

- سەرچاوەکان -

1 – سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵلا ، بزوتنەوەی شعوبیەت لە مێژووی ئیسلامدا ، وەزارەتی رۆشنبیری ، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ وبلاّوکردنەوە .
2 - – الدكتور جميل صليبا ، المعجم الفلسفى بالالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية ،ج/1 ، مطبعة دار الكتاب اللبنانى ، بيروت 1978 .
3 - – الدكتور عادل عوا ، منتخبات اسماعيلية ، مطبعة الجامعة السورية دمشق 1958
4 - – الدكتور . محمد مفيد آل ياسين ، الحياة الفكرية في العراق في القرن السابع الهجري ، الطبعة الاولى ، الدار العربية للطباعة ، بغداد 1979 .
5 - پرۆفیسۆر E. J. ئەسلەمونت ، بهاء الله و دەورەی نوێ ، وەرگێڕانی م . جودت ، چاپخانەی مەعارف بغداد 1933
6 - الدكتور علي الوردي ،لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ، الجزءْ الثانى ،مطبعة الارشاد ، بغداد 1971
7 - – المحامى عباس العزاوى ، تأريخ العراق بين احتلالين ، الجزء السابع ، شركه التجاره المحدوده بغداد 1955
8 –- الاعلمي ، العلامة الحاج الشيخ محمد حسين الاعلمى الحائرى ، من اعلام القرن الرابع عشر المتوفي سنة 1393 هـ ، دائرة المعارف ، مطبعة دار التعارف ج/ 13 ، ج/ 4 بيروت لبنان 1959
9 - عبدالحميد العلوچى ، الباطنية وتياراتها التخريبية ، دار الشؤون الثقافية العامة بغداد 1989
10 - – محمد على سلطاني ، ايلات و طوايف كرمانشاهان ،جلد /2 ، تهران 1372
11 - – مستەفا عەسکەری ، ئاوڕدانەوەیەك لە بزوتنەوەی هەقە ، چاپخانەی علا ء ، بغداد 1983
12 - توفیق وەهبی ، چەند لاپەڕەیەکی دەسنووس33 لا پەڕە